

І. С. Процик, М. В. Михалик
 Національний університет “Львівська політехніка”

ПРИЧИНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

© Процик І. С., Михалик М. В., 2018

У статті досліджено поняття та види міграції, процеси міграції українців за останні роки, встановлено основні причини, що спонукають українців до еміграції. Здійснено аналіз міграційних процесів за останні роки та виявлено низку особливостей міграційних процесів в Україні. Розроблено анкету для аналізу та характеристики емігрантів. Наведено основні сфери зайнятості українських емігрантів та встановлено істотне зростання чисельності жінок серед емігрантів. Встановлено наслідки міграції для України.

Ключові слова: міграція, види міграції, чинники міграційних рухів, причини міграції, наслідки міграції.

I. Protsyk, M. Mykhalyk
 Lviv Polytechnic National University

CAUSES AND FEATURES OF MIGRATION OF UKRAINIANS

© Protsyk I., Mykhalyk M., 2018

The article deals with the concept and types of migration, approaches to the definition of the concept of migration of different authors are presented. The structure of demand and supply of labor in Ukraine for the year 2017 is presented. The main reasons that motivate Ukrainians to emigrate are determined. Having analyzed migration processes in recent years, a number of peculiarities of migration processes in Ukraine have been identified.

Established countries are the leaders in the number of immigrant Ukrainians admitted in 2017 (Poland, Canada, USA, Brazil, Italy, Germany), as well as the countries most popular for studying students: Poland, Germany, Russia, Canada, Italy, Czech Republic, the USA, Spain, Austria, France and Hungary.

The main areas of employment of Ukrainian migrants abroad are determined at the beginning of 2017. Analyzing the scope of activities involving Ukrainian emigrants in other countries, there is more employment opportunities for men. Although there has been a tendency in recent years to increase the rate of emigration among women, and especially this has been observed in 2016. The main factors of restraining influence on decision making about migration are established.

The consequences of increasing the scale of migration for Ukraine are established.

Key words: migration, types of migration, factors of migration movements, causes of migration, consequences of migration.

Постановка проблеми. Останніми роками спостерігається істотне збільшення відтоку трудових ресурсів за кордон. Вагому частку українських емігрантів становить саме молоде і потенційно перспективне населення країни, що спричиняє старіння населення і демографічну кризу в державі. Молоді, інтелектуальні громадяни України покидають країну, надіючись на перспективніше

працевлаштування і отримання вищих доходів, тим самим формують незадоволення внутрішнього попиту на робочу силу, що своєю чергою провокує зменшення ВВП і національного доходу.

Спостерігається омолодження віку емігрантів з України та зменшення маятникової еміграції з кожним роком, а саме регулярне переміщення працівників до місць роботи та студентів до місць навчання, які розташовані в інших країнах з поверненням у місця постійного проживання. Як наслідок, відбувається міграція молодих, активних, творчих особистостей з неординарним баченням і величезним потенціалом до розроблення нових технологій і проектів, що так необхідні Україні для подальшого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у вивчення та аналіз міграційного процесу і причин міграційних рухів в Україні здійснили такі вчені: М. Шульга, С. Пирожков, О. Малиновська, Н. Марченко та інші. Необхідність державного регулювання детальніше розглянув К. Бієрвірт, який запевнив, що Україна має встановити певні обмеження на виїзд і провадити протекціонізм робочої сили. А. Тимофєєв акцентував свою увагу на сучасних причинах еміграції українців і розробив цьому низку причин [1]. О. Ровенчак здійснила класифікацію видів міграцій [2].

Оскільки цього року спостерігається стрибкоподібне збільшення показників міграції, то варто дослідити причини і хід самого процесу еміграції, адже наслідки мають рушійну силу для економіки країни загалом. Під час дослідження особливих причин і механізмів міграції, необхідно охарактеризувати саме поняття “міграція” з погляду як науковців, так і держави. Адже їхні міркування дещо відрізняються і формують іншу сукупність характеристик одному й тому ж явищу. В табл. 1 наведено різні тлумачення поняття “міграція”.

Таблиця 1

Дефініція поняття “міграція”

Трактування сутності поняття “міграція”	Джерело
Соціально-економічний і демографічний процес, який є сукупністю переміщень, що здійснюються людьми між країнами, районами, поселеннями.	[3]
Процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп: переміщення в інший регіон країни або в іншу країну.	[4]
Будь-яке переміщення і перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб від місця виїзду до місця в'їзду за наявності або без неї законних підстав на певний період часу або назавжди; саме цей рух передбачає еміграцію та імміграцію.	[5]
Поняття “міграція” у найширшому розумінні тотожне поняттю “рухливість”; у широкому – сукупності механічних, професійних і галузевих переміщень населення; у вузькому розумінні міграція – це будь-яке просторове переміщення.	[6]

Серед сукупності трактувань поняття міграції науковцями, найгрунтовнішим є визначення О. Ровенчак. Еміграція призводить до виїзду громадянина за кордон. Проте є різні види міграцій, які спровоковані певним переліком причин. А саме варто розглядати такі види еміграції, що характеризують міграційні процеси в країні [5]:

– за тривалістю еміграція буває:

- постійна – це вид еміграції, що характеризується зміною місця постійного проживання громадян, які не розглядають варіант про повернення на місце попереднього перебування;
- тимчасова – еміграція, що виражена у переміщенні працездатного активного населення на період роботи, навчання, проте без змін постійного місця проживання.

Своєю чергою тимчасова еміграція буває:

- маятникова – це специфічний вид еміграції, що ґрунтується на частому переміщенні громадян на відстань до 70 км від постійного місця проживання і завдає найбільших фізичних і фінансових затрат для громадян;
- циклічна – еміграція, спричинена переселенням працездатного населення з метою здійснення певного виду діяльності на певний період часу;

- епізодична – еміграція, в основі якої спостерігається переміщення з причин проведення ділових зустрічей, отримання нових навиків від іноземних колег та інші поїздки, які не є регулярними;

- за способом реалізації:

- організована – еміграція, що здійснюється з матеріальною підтримкою державними органами, а також з організацією всіх ключових моментів у процесі еміграції;

- неорганізована – еміграція, здійсненням якої займалися громадяни самостійно, тобто підтримкою держави чи інших сторонніх організацій не користувались. Найчастіше громадяни, скориставшись саме цим видом еміграції зазнають невдач у працевлаштуванні і подальшому проживанні на території іншої країни;

- за характерною ознакою:

- політична – переміщення, спровоковане політичними діями чи рухами в країні;

- трудова – еміграція, що виникла в результаті надлишкової пропозиції робочої сили, або невідповідності рівня кваліфікації трудових ресурсів;

- екологічна – переселення громадян з причин екологічних катастроф, стихійних лих чи надзвичайних ситуацій на території країни.

Хоча емігранта неможливо чітко зарахувати під певну категорію чи вид еміграції, яку він здійснював, адже це може бути перехідною ланкою під час здійснення еміграції, як явища загалом. Варто розглядати такі види еміграції, що також характеризують міграційні процеси, розкриваючи не тільки сам процес міграції, а знання, характеристики, кваліфікації мігрантів. Станом на сьогодні актуальний такий поділ еміграції:

- за професійним складом:

- міграція громадян як підрядних робітників, у робочих обов'язках яких є одноманітне виконання однієї і тієї ж операції;

- міграція громадян із спеціальними навиками у галузі математики, економіки, програмування і хімії;

- міграція громадян, які являються гуманітаріями (зокрема співаки, артисти, філологи тощо);

- за наявністю знань мови країни-приймання:

- емігрант з вільною розмовною мовою, який буде мати більше переваги у разі працевлаштування і здійснення своєї основної діяльності;

- емігрант із поверхневими знаннями іноземної мови;

- емігрант без знань мови країни-приймання, які переважно працевлаштовуються на виробництво (винятком слугують програмісти і лікарі);

- за наявністю лідерських якостей:

- працівник-лідер, який надалі зможе очолити організацію бригад, груп, відділів, а також скерувати свою ініціативність в отримання додаткових прибутків і результатів;

- працівник-виконавець, який здатний працювати в колективі і діяльність якого пов'язана із виконанням поставлених перед ним завдань.

Цілі статті. Значне зростання показників зовнішньої міграції українців зумовлює встановлення і дослідження низки цілей:

- проаналізувати попит і пропозицію робочої сили на українському ринку праці;

- встановити причини і наслідки міграції українців;

- проаналізувати умови праці українських мігрантів;

- охарактеризувати державні заходи щодо протекціонізму трудових ресурсів;

- обґрунтувати збільшення безповоротного виїзду з України жінок тощо.

Викладення основного матеріалу дослідження. Український ринок праці багатий на спеціалістів, кваліфікованих працівників і високоінтелектуальних особистостей. Структури попиту і пропозиції робочої сили станом на 2017 рік в Україні наведено в табл. 2 [9].

Таблиця 2

**Попит та пропозиція робочої сили у 2017 році
(за даними державної служби зайнятості)**

	Кількість зареєстрованих безробітних, тис. осіб	Потреба роботодавців у працівниках на заміщення вільних робочих місць (вакантних посад), тис. осіб	Навантаження зареєстрованих безробітних на 10 вільних робочих місць (вакантних посад), осіб
Січень	429,0	47,4	91
Лютий	439,4 ²	57,4 ²	77
Березень	406,8	73,5	55
Квітень	374,2	64,3	58
Травень	352,6	69,6	51
Червень	330,2	66,5	50
Липень	319,9	65,3	49
Серпень	311,9	77,0	40
Вересень	303,0	73,4	41
Жовтень	281,9	73,2	39
Листопад	309,0	67,7	46
Грудень	354,4	50,4	70

Отже, кількість робочих місць не достатня для задоволення ринку праці і створена диспропорція між попитом і пропозицією. А також надлишок пропозиції трудових ресурсів на ринку праці формує їх знецінення, тобто заробітна плата є далека від максимуму і очікувань працівників. Середній коефіцієнт навантаження на одне вільне робоче місце у 2016 році 33,4 [9]. Проте кожен громадянин хоче їсти і задовільнити повноцінно свої фізіологічні потреби, а для цього необхідно працювати і отримувати належну заробітну плату.

Більшість безробітних громадян України вирішення цієї ситуації вбачають у працевлаштуванні з-за кордоном. На ухвалення рішення про еміграцію мають значний вплив дві групи факторів (зовнішні (іноземні) та внутрішні (вітчизняні)), що спонукають населення до пошуку роботи за кордоном. Основними причинами еміграції українців є:

- високий рівень життя населення за кордоном, що приваблює емігрантів;
- привабливі соціальні умови в країнах-приймання для населення та емігрантів;
- можливість реального кар'єрного росту, що стимулює до подальшого самовдосконалення та розвитку;
- значне зростання цін в Україні на комунальні послуги, продукти першої необхідності і щоденного вжитку, а також реальна відсутність безкоштовного медичного забезпечення;
- зростання реального і прихованого безробіття, що виникло внаслідок закриття багатьох підприємств, економічної кризи, збільшення внутрішньої міграції із тимчасово окупованих територій, невчасної виплати заробітної плати тощо;
- переважно вищий рівень технічного забезпечення, рівень охорони та умов праці для працівників за кордоном;
- диспропорція між економічним розвитком регіонів України, що спонукає до виїзду з регіонів, які не є економічно розвинутими і показники доходів держави нижчі за середні;
- зниження реального рівня життя і рівня безпеки в Україні;
- посилення соціальної напруженості серед українців;
- стрімке падіння “показника щастя” в Україні за 2014–2017 роки тощо [7].

Україна посіла 132 місце у рейтингу найщасливіших країн світу і конкурує з такими країнами як Судан і Уганда. Цей показник характеризує негативну динаміку процесів в Україні, бо на початок 2013 року наша країна посідала 87 позицію у цьому ж рейтингу [7].

Усі перераховані вище причини міграції спонукають українців до емігрування з метою знайти роботу відповідну своєму рівню знань, вмінь і кваліфікації, яка б приносила гідний прибуток.

Здійснивши аналіз міграційних процесів за останні роки, можна виявити низку особливостей, зокрема:

- озросла маятникова міграція, тобто багато заробітчан повертається додому, після обвалу “ілюзій шикарного життя”;

- о “помолодшав” вік українських заробітчан, зокрема середній вік емігрантів становить 27–32 роки і Україну покидають молоді і потенційно перспективні особи [6];

- оза 2016 рік з України з професією ІТ виїхало 3120 осіб на кращі умови праці, коли у 2014 році виїзд становив 1431 спеціаліста в цій галузі, що призводить до втрати виробника кінцевого продукту, а саме програмного забезпечення чи новітніх технологій [8];

- озросла нелегальна міграція, а також створення фіктивних підприємств, що займаються перевезенням українців у країни Європи на важку роботу.

Із закінченням переміщення трудові ресурси здійснюють процес адаптації, який грандіозно впливає на працевлаштування, оскільки зміни відбуваються не лише в територіальному просторі, а й у соціальному та матеріальному плані і, навіть, психологічному стані самого емігранта загалом. Емігранти долають тисячі кілометрів не лише через матеріальне забезпечення, а й через можливості реалізувати себе. Так, в Україні за 2014–2016 роки відбувся відтік молодих енергетиків і робочої сили із технічних спеціальностей на 2,7 % більше, ніж у попередніх періодах [12].

Країнами лідерами за кількістю прийнятих українців-емігрантів у 2017 р. є Польща, Росія, США та інші. Згідно з даними досліджень Expat Insider у Росії проживає найбільша кількість українських емігрантів – 4,4 млн. осіб. Це більше половини всіх українців за кордоном. Серед європейських країн найбільше українців проживає в сусідній Польщі – 1,2 млн осіб, стільки ж українських емігрантів у Канаді, ще 940 тисяч проживає у США, 500 тисяч – в Бразилії, 231 тисяча – в Італії і 230 тисяч – у Німеччині [13]. Європейські країни сприяють міграції українців, для прикладу Канада зменшила перелік документів для отримання довгострокової візи до Канади.

Згідно з дослідженням InterNations більшість українських мігрантів – це жінки (72 %) віком приблизно 32 років, які, як правило, добре освічені. 57 % українських мігрантів за кордоном працює, 7 % – знаходяться в пошуку роботи, а 6 % – є студентами. 18 % українців зайняті в ІТ-індустрії [14]. Українські мігранти значно більше заробляють за кордоном, ніж вдома. У першому кварталі 2017 р. вони переказали в Україну з Польщі понад 4,3 млрд злотих, що на 2 млрд перевищує обсяг грошових переказів у Польщу.

Найпопулярнішими для навчання студентів є країни: Польща, Німеччина, Росія, Канада, Італія, Чехія, США, Іспанія, Австрія, Франція і Угорщина. Порівнюючи динаміку зростання кількості українських студентів в іноземних країнах за 2009–2016 роки збільшення становить 176 %. У минулому навчальному році кількість українців в іноземних університетах сягає 66,668 тис. осіб [15].

Аналізуючи сфери і галузі працевлаштування українців за кордоном, спостерігається переважне працевлаштування емігрантів водіями та на будівництві, що потребує значних фізичних зусиль.

Здебільшого українці знаходять роботу, яка не відповідає їхній спеціальності в Україні. Основні сфери зайнятості українських мігрантів станом на початок 2017 року наведено на рис. 1 [16]. Проте, у разі рееміграції, працівник не змінює основний вид діяльності і продовжує розвиток цього напрямку в Україні.

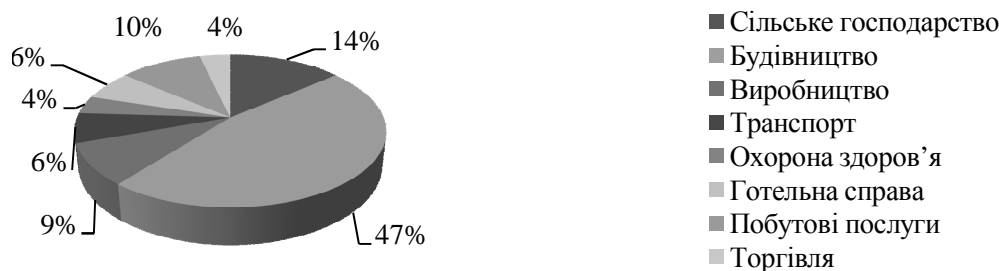

Рис. 1. Сфери зайнятості українських емігрантів

Проаналізувавши сфери діяльності, в яких задіяні українські емігранти, в інших країнах спостерігається більше можливостей працевлаштування для чоловіків. Хоча останніми роками спостерігається тенденція до збільшення показника еміграції серед жінок і особливо у 2016 році. За даними державної статистики у 2015 році 61,5 % емігрантів становили чоловіки, а у 2016 році 50,3 %, тобто можна впевнено стверджувати про істотне зростання чисельності жінок серед емігрантів [6]. Саме тому у дослідженні про причини і особливості еміграції доцільно зосередили увагу саме на аналізованні еміграції українок. З цією метою проведено анкетування на основі розробленої анкети для жінок різної вікової категорії.

Спостерігається зниження середнього віку емігранток, бо згідно із сайтом державної статистики [6] станом на 2015 рік середній вік емігранток становив 52 роки. Проте на початок 2017 року відбувається зниження вікових показників, зокрема серед опитаних респондентів спостерігається така структура емігранток за віком, яку наведено на рис. 2, що загалом відображає ситуацію міграції жінок в Україні.

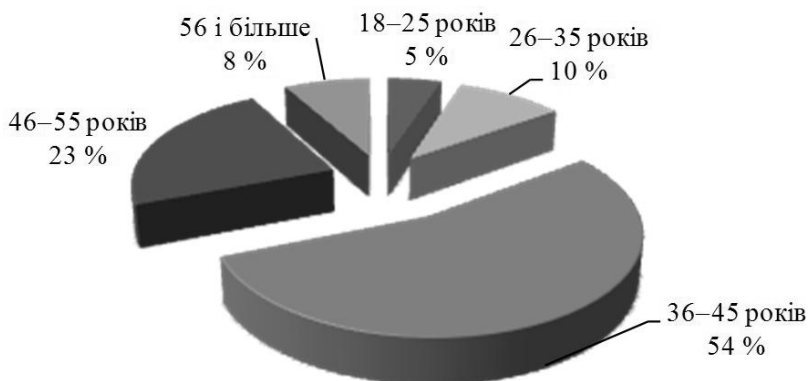

Рис. 2. Вікова структура опитаних жінок

Найбільшу питому вагу становлять саме жінки вікової категорії 36–45 років.

Основними чинниками стримувального впливу на ухвалення рішення про міграцію є сімейний статус емігрантки, адже наявність повноцінної сім'ї зменшує ймовірність виїзду за кордон на постійну роботу. Наявність у складі сім'ї старшого покоління зменшує кількість перепон для еміграції, оскільки є можливість залишити дітей на виховання та догляд бабусями-дідусями. Структуру сімейного стану опитаних емігранток зображено на рис. 3.

Як бачимо 41 % опитаних жінок-емігрантів становлять розлучені та 34 % офіційно ще заміжні, але з чоловіком не проживають, що саме підтверджує, що значний вплив на еміграцію здійснює сімейний статус емігрантки. Серед опитаних жінок фінансове становище бажало кращого у 65 %, а фінансова нестача коштів чітко виражена у 16 %. Проте роль головного "годувальника" у 39 % сімей чітко не виражена, адже кожного разу ситуація у сім'ї змінюється. У 29 % сімей головним годувальником залишається все ж таки чоловік, водночас у 15 % домогосподарств України жінка приносить більшу частку прибутку. Значна частина сімей (10 %) живе на фінансову

допомогу держави і час від часу отримує кошти за виконану підрядну роботу, тоді як 9 % сімейств фінансово забезпечують ще батьки.

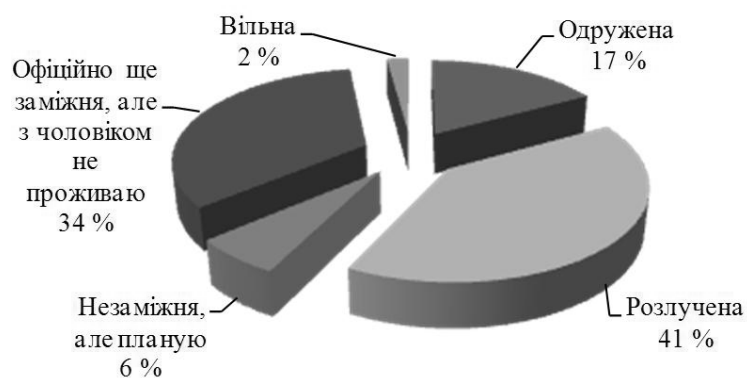

Рис. 3. Сімейний стан опитаних жінок

Міграційний процес починається з думок про еміграцію, що й провокує здійснення певних дій і впровадження задумів у реальність (рис. 4).

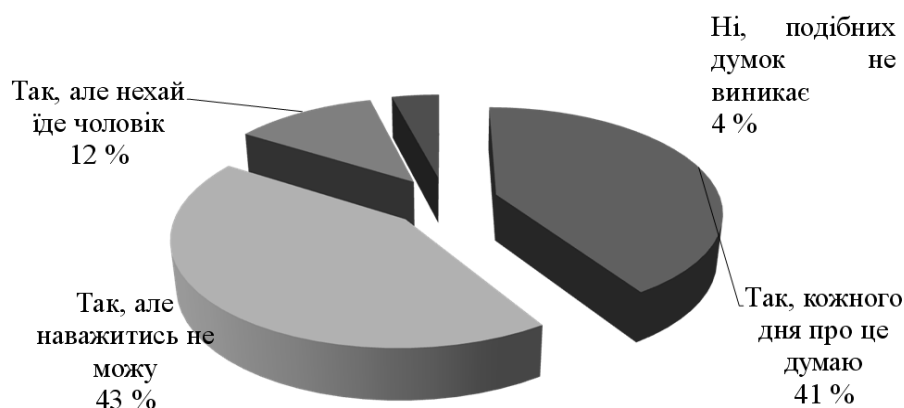

Рис. 4. Думки про еміграцію в респондентів

Основними причинами, які спонукають до виїзду за кордон українок, є:

- нестача коштів на існування – 16 %;
- пошук кращого життя – 31 %;
- уникнення наявних проблем – 27 %;
- інший варіант – 26 %.

Проаналізувавши відповіді респондентів, 56 % опитаних незадоволені розміром допомоги країни, а 18 % вважають, що діяльність уряду спричинила їх виїзд з-за кордон, зокрема:

- високі ставки податку на прибуток;
- постійне підвищення комунальних платежів;
- різке падіння рівня купівельної спроможності;
- часті перевірки і контроль з боку державних органів влади приватних підприємців тощо.

Українки переважно покидають Україну на 1–3 роки, після чого повертаються і влаштовують певні “канікули” тривалістю 1–2 місяці і знову покидають Україну. 51 % опитаних жінок під час еміграції шукали підтримки, 32 % жінок покидали Україну самостійно і лише 17 % емігрувало за допомогою програм “Work and Travel”, “ERASMUS”. Переважна більшість емігрантів здійснює виїзд організовано, тобто відбувається певне планування, акумулювання коштів, пошук дистанційним способом роботи, а також аналізування відгуків жінок, котрі вже бували на подібних роботах.

У процесі працевлаштування українців за межами країни відстежується пряма залежність між розміром коштів, які розраховані на адаптацію мігранта в чужорідне середовище і часом на пошук відповідної роботи, адже, що більший запас коштів, то більше часу для розгляду актуальних вакансій і можливостей і є можливість забезпечити себе мінімальними умовами проживання і можливістю здійснення вибору. Опитуванням встановлено, що 71 % українок покидає Україну із грошовим запасом 350–600 євро, а 12 % жінок в кишені мали лише 200–300 євро, 9 % перетинали кордон із сумою 650–1200 євро і лише 8 % виїжджали із запасом коштів понад 1250 євро. Українки з таким грошовим запасом змушені відразу працевлаштовуватись на роботу і це часто не відповідає їхній кваліфікації чи трудовим можливостям.

У період здешевлення гривні українці менше емігрували у США і Канаду, адже вартість квитка на літак часто заставляв ще раз подумати чи варто емігрувати в ці країни і про пошук альтернативних країн імпортерів робочої сили “сусідів”.

Грошовий запас 350–600 євро розрахований на мінімальні затрати на проживання приблизно до двох тижнів. Зокрема сюди належать такі витрати: 15–20 євро на кімнату або номер в готелі; 12–15 євро на харчування; 4 євро на проїзд; 5 євро на публікації з вакансіями; 4 євро на зв'язок із рідними.

Витрати на проживання є мінімальними і їхній розмір залежить від країни і регіону еміграції. Великою проблемою є те, що українки з мінімальною кількістю грошей прискорюють своє працевлаштування і байдуже ставляться до умов праці, адже просто необхідно забезпечити мінімальний прибуток, який слугуватиме основою для подальшого проживання.

У теперішніх умовах відбувається зміна акцентів стосовно питання: хто являється головним годувальником у сім'ї. Адже раніше головним у сім'ї був переважно чоловік, а жінки, зокрема, і працюючи акцентували увагу на турботу про сім'ю і дім. Сьогодні ж спостерігається тенденція прирівнювання участі чоловіка у сімейному бюджеті із участю жінки, оскільки вона з кожним роком стає більш незалежною і самодостатньою, отримуючи рівні права з чоловіком.

Серед опитаних жінок кожна третя жінка із мінімальним запасом коштів працевлаштовується на роботу, в якій немає ні перспектив, ні розвитку, ні адекватного прибутку.

Отже, на 2016 рік спостерігалось глобальне збільшення масштабів міжнародної міграції робочої сили. Міграційні потоки часто мають хвилеподібний характер та з 2015 року стають інтенсивними, у 2017 році спостерігається збільшення масштабів виїзду саме вчених і спеціалістів, що характеризується низкою таких наслідків для України:

- втрата Україною найконкурентоспроможнішої частини власної робочої сили (особливо науковців і фахівців), що призводить до уповільнення темпів науково-технічного прогресу;
- втрата Україною іноземної валюти, що вивозиться емігрантами як власні заощадження;
- дискримінація та експлуатація наших громадян з боку роботодавців;
- виникнення політичних та економічних претензій до України з боку країн-реципієнтів через збільшення нелегальної трудової міграції українців;
- зростання злочинності та соціальної напруженості у суспільстві через міжнаціональні конфлікти;
- під час реадаптації колишні емігранти неохоче займаються діяльністю, яку здійснювали до еміграції;
- старіння населення України через відтік активного та молодого населення;
- зменшення розміру ВВП тощо.

Висновки. Головним чинником, що спонукає громадян на виїзд є значно вищий рівень оплати праці за межами України. Тому, щоб стимулювати власне виробництво, демографічний “бум”, соціально-економічну стабільність варто здійснити значне капіталовкладення у власні ресурси та здійснювати ефективну державну міграційну політику. Адже саме держава за допомогою інструментів впливу може відкоригувати ситуацію, що спостерігається зараз на ринку

праці. За допомогою впровадження політики протекціонізму реально зменшити відтік висококваліфікованої робочої сили і збільшити обсяги і розвиток власного виробництва. Також Україна за таких умов зможе позбутися іміджу країни-імпортера підготовлених кадрів і розвинути власну економіку до нових рівнів.

1. *Проблеми зовнішньої трудової міграції в Україні: сучасні тенденції* / А. Тимофєєв // Синопис: текст, контекст, медіа. – 2013. – № 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2013_2_13.
2. Ровенчак О. А., Володько В. В. *Міжнародна міграція: теорія та практика* / О. А. Ровенчак, В. В. Володько // Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2015.
3. Шелюк В. *Соціальна міграція: етапи, функції, типи* / В. Шелюк // *Перспективи*. – 2010. – № 3 (15). – С. 45–50.
4. *Соціальна мобільність. Підручник з Громадської освіти [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://history.vn.ua/pidruchniki/vasilkiv-civil-education-10-class-2018/6.php>.
5. Ровенчак О. А. *Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять* / О. А. Ровенчак // *Політичний менеджмент*. – 2006. – 2 (17). – С. 127–139.
6. *Деякі аспекти реформування системи державних органів у сфері міграції* / Янішевська К. Д. // *Правові горизонти Legal horizons*, 2016. – С. 103–107.
7. *World Happiness Report 2017 [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/03/20/223218>.
8. *Міграційні процеси як наслідок кризи [Електронний ресурс]* / Режим доступу: <http://www.varota.com.ua/>.
9. *Попит та пропозиція робочої сили 2017 [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/rp/sz_br/sz_br_u/piprs_2017_u.htm.
10. *Зайончковская Ж. Десять лет СНГ – десять лет миграций между странами-участниками* // *Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека*. – Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН, 2002. – № 62. – 248 с.
11. *Чемоданный настрій. Якими є реальні масштаби української еміграції [Електронний ресурс]* / Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2017/01/23/618436>.
12. *Чому йдуть айтішники [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/news/-/360204/chomu-yidut-ajtishnyku>.
13. *Де у світі найбільше українських емігрантів: цікава статистика [Електронний ресурс]* / Режим доступу: https://24tv.ua/de_u_sviti_naybilshe_ukrayinskih_emigrantiv_tsikava_statistika_n906712.
14. *Топ-4 країни за кількістю українських мігрантів [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20171130-top-4-krayiny-za-kilkisty-ukrayinskyh-migrantiv/>.
15. *Названо країни, де найбільше українських емігрантів: інфографіка [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://politeka.net/ua/news/565156-nazvano-krayini-de-najbilshe-ukrayinskih-emigrantiv-infografika/>.
16. *Міграція в Україні: факти і цифри 2017 [Електронний ресурс]* / Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf